

DOI:doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.16

NAZARA.KOTELNYTSKYI

Chernihiv Institute of Information, Business and Law of the International Scientific and Technical University
named after academician Yu. Bugai(Ukraine)

**WORKS OF THE BROTHERS N. AND G. VOLK-KARACHEVSKY AS A SOURCE FROM THE HISTORY
OF THE ZEMSTVO LIBERAL MOVEMENT IN THE NORTH OF THE LEFT BANK OF UKRAINE(60-80th
XIXcentury)**

Abstract. *The article analyzes the creative heritage of members of the opposition aristocratic front of northern Ukraine – the works of the brothers N. and G. Volk-Karachevsky, the absolute majority of which are being introduced to international scientific circulation for the first time. The author comes to the conclusion that the discovered set of works of the brothers N. and G. Volk-Karachevskiy is a unique primary source from the history of the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine (60-80s of the 19th century). The main issues of N. Volk-Karachevskiy's works were the development of public education and the progress of agriculture. Nikodym Nikodymovych insisted on the priority free education of the poorest strata of the population – the peasantry, especially former serfs. In the field of agricultural production, the well-known liberal advocated the imperatives of urgent irrigation of the land fund of the Russian Empire, the formation of a purposeful strategy of Zemstvo institutes to improve the economic situation of the peasantry, the introduction of the positions of Zemstvo agronomists and technicians with appropriate official status and financial support, a strategic reference point for the perspective of the union of the peasantry, the liberal nobility and democratic intelligentsia in the struggle against the regime of Russian absolutism. The small number of publications by H. Volk-Karachevskiy were devoted to the problems of the development of the agricultural industry, which were little known at that time. The oppositionist insisted on the need to borrow the progressive experience of the countries of Western Europe, such as France, where a powerful system of agricultural education was built: from primary and higher education institutions to specialized scientific institutions. It is necessary to note separately the manifestation of the national enzyme in the journalism of the authors. Articulated allusions to the history of the statehood of the so-called Little Russia - the imperial name of a part of Ukrainian ethnic lands; their past economic and industrial glory; careful, but transparent wishes regarding the use of the dominant language in the territory of northern Ukraine, clearly indicate that the ethnic component occupied not the last place in the programmatics of the researched current of the liberation movement in the Russian Empire of the second half of the 19th century. In general, the discovered works of the brothers N. and G. Volk-Karachevsky clearly reflect the social program of the Zemstvo liberal party of the Northern Left Bank and illustrate the political and ideological imperatives of the opposition aristocratic front of the region.*

Keywords: *Nikodym Volk-Karachevskiy, Gryhoriy Volk-Karachevskiy, journalism, Zemstvo liberal movement.*

Citation. Kotelnytskyi N.A. Works of the brothers N. and G. Volk-Karachevsky as a source from the history of the Zemstvo Liberal Movement in the North of the Left-bank of Ukraine(60-80th XIXcentury). *Sumskyi istoryko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXIX 2022. Pp.16-24. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.16

КОТЕЛЬНИЦЬКИЙ Н.А.

Чернігівський інститут інформації, бізнесу і права Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю. Бугая (Україна)

**ПРАЦІ БРАТІВ Н. І Г. ВОЛК-КАРАЧЕВСЬКИХ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКОГО
ЛІБЕРАЛЬНОГО РУХУ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ(60-80 роки ХІХст.)**

Анотація. У статті аналізується творчий спадок членів опозиційної аристократичної фронди північної України – праці братів Н. і Г. Волк-Карачевських, абсолютна більшість яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу. Автор приходить до висновку про те, що виявлений комплекс праць братів Н. та Г. Волк-Карачевських є унікальним першоджерелом з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України 1860-1880 років. Головними питаннями робіт Н. Волк-Карачевського стали розвиток народної освіти і поступ сільського господарства. Никодим Никодимович наполягав на першочерговій безоплатній освіті найбільшій верстві населення – селянства, особливо колишніх кріпаків. У галузі аграрного виробництва відомий ліберал відстоював імперативи термінового зрошення земельного фонду Російської імперії, формування цілеспрямованої стратегії земських інститутів щодо покращення економічного становища селянства, впровадження посад земських агрономів і техніків з відповідним службовим статусом і фінансовим утриманням, стратегічний орієнтир на перспективу союзу селянства, ліберального дворянства та демократичної інтелігенції у боротьбі проти режиму російського абсолютизму. Малочисельні публікації Г.Волк-Карачевського були присвячені маловідомим на той час проблемам розвитку сільськогосподарської промисловості. Опозиціонер наполягав на необхідності запозичення прогресивного досвіду країн Західної Європи, наприклад Франції, де була побудована потужна система аграрної освіти: від початкових та вищих закладів освіти до профільних наукових установ. Окремо потрібно відзначити прояв національного ферменту у публіцистиці авторів. Артикульовані натяки на історію державності так званої Малоросії – імперської назви частини українських етнічних земель; їх минулу господарську та виробничу славу; обережні, але прозорі побажання щодо використання панівної мови на території Північної України, яскраво свідчать про те, що етнічний компонент займав не останнє місце у програмиці досліджуваної течії визвольного руху у Російській імперії другої половини ХІХст. У цілому, виявлені праці братів Н. і Г. Волк-Карачевських виразно відображають соціальну програму земської ліберальної партії Північного Лівобережжя та ілюструють політико-ідеологічні імперативи опозиційної аристократичної фронди краю.

Ключові слова: Никодим Волк-Карачевський, Григорій Волк-Карачевський, публіцистика, земський ліберальний рух.

Цитування. Котельницький Н.А. Праці братів Н. і Г. Волк-Карачевських як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80 роки ХІХ ст.) // Сумський історико-архівний журнал. №XXXIX. 2022. С.16-24. DOI:doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.16

Історія земського лібералізму північної України належить до маловідомих та малодосліджених проблем української історичної науки. У зв'язку з цим, виявлення та запровадження до міжнародного наукового обігу історичних першоджерел має вагоме значення, оскільки дозволяє дослідникам сформувати необхідний джерельний корпус та відповідний інструментарій дослідження цієї течії визвольного руху у Російській імперії другої половини ХІХ ст. Яскравим прикладом у цьому відношенні є багатий творчий спадок, джерела особового походження, які належать перу яскравих

представників опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя – Никодима Никодимовича Волк-Карачевського (1829-1913) та Григорія Никодимовича Волк-Карачевського (1831-1914).

Українська історична наука має у своєму активі декілька досліджень загального характеру, у яких на базовому рівні викладені основні віхи політичної історії земського ліберального руху в українських губерніях Російської імперії (Жиленкова, 2000; Мойсієнко, 1999; Редькіна, 2002). Однак, джерельна база для всебічного і широкомасштабного вивчення вказаної течії у визвольному русі у Російській імперії другої половини ХІХст. ще не сформована. У попередніх працях ми вже розпочали процедури впровадження до міжнародного наукового обігу корпусу публіцистичних творів, які були написані та опубліковані на сторінках демократичних засобів масової інформації згаданими репрезентантами прогресивного соціуму регіону (Котельницький, 2019). Цією публікацією ми завершуємо розпочату справу.

Оскільки вивчення життєвого шляху братів не є предметом цього дослідження, лаконічно повідомимо основні віхи біографії визначних політичних діячів регіону. Династія Волк-Карачевських походить з аристократичної корпорації Білорусі, зокрема – нобілітету Мінської губернії. Після того, як родина переїхала на постійне місце проживання до с. Британи Борзнянського повіту Чернігівської губернії, де був придбаний маєток, Никодим Никодимович навчався у Ніжинській гімназії, а потім у 1852р. закінчив славетний Ніжинський юридичний ліцей, отримавши бюрократичний чин, що давав право на кар'єру державного службовця. До 1861р. перебував на державній службі у білоруських губерніях Російської імперії. З 1861р. – мировий посередник у Борзнянському повіті та акцизний наглядач у Ніжинському повіті Чернігівської губернії. У 1866р. отримав титул колезького асесора, що надавало йому право обиратися на посаду мирового судді. З 1868 по 1907рр. обирався гласним Борзнянського повітового земського зібрання, очолював Борзнянську повітову земську управу, обирався депутатом Чернігівського губернського земського зібрання, був членом Чернігівської губернської земської управи. Помер у власному маєтку у с. Британи 26 вересня 1913р. (Рахно, 2018).

Григорій Никодимович народився у с. Британи Борзнянського повіту Чернігівської губернії. Навчався у Ніжинській гімназії, у 1853р. закінчив Ніжинський юридичний ліцей, отримавши відповідний бюрократичний статус, який відкрив шлях кар'єрі державного службовця. З 1854р. обіймав посади у різних інституціях Чернігівської губернії, зокрема служив мировим посередником, обирався мировим суддею Борзнянського округу. З 1868 по 1907рр. обирався гласним Борзнянського повітового земського зібрання та Чернігівського губернського земського зібрання, очолював Борзнянську повітову земську управу. З 1874 по 1878, та з 1881 по 1885рр. обирався мировим суддею Чигиринського округу Київської губернії. Помер у родинному маєтку с.Британи 9 жовтня 1914р. (Рахно, 2017). Обидва брати зробили подвижницький, неоціненний внесок у розвиток місцевого самоврядування північної України другої половини ХІХ – початку ХХст., залишивши нащадкам дорогоцінний спадок – численний публічний епістолярій.

Однією з провідних тем робіт братів Волк-Карачевських була проблема народної освіти. Наприклад, у 1888р. Никодим Никодимович опублікував лаконічний звіт про свою інспекцію земських шкіл у Борзнянському повіті Чернігівської губернії. Відомий прогресист прийшов до наступних висновків: учбові заклади повіту не завжди виконують нормативні норми кількості учнів в одному класі; рівень успішності учнів не завжди корелюється з відповідною звітною документацією, тому інструмент інспекцій повинен стати постійним; є очевидні проблеми з учбовими програмами шкіл – якщо по релігійним дисциплінам все у нормі, то інші програми потребують уніфікації вимог та оцінювання, адже, наприклад, діти краще читають і пишуть тексти на церковнослов'янській мові,

ніж на державній мові імперії – російській; до школи потрібно приймати учнів з 9 років, оскільки чим старше діти, тим більші успіхи у навчанні; для попередньої підготовки до школи та удосконалення отриманих знань необхідно відкривати вечірні класи; є сенс у підтримці ініціатив Чернігівської губернської земської управи щодо розвитку у земських школах краю спеціалізованої аграрної освіти, оскільки сільське господарство є фундаментом економіки регіону.

Окремий акцент Н. Волк-Карачевський зробив на аспекті соціального складу контингенту земських шкіл повіту. Ліберал відзначив, що більшість учнів – 63%, складають нащадки державних селян та «малоросійського козацтва». Як відомо, вказані прошарки населення мали статусні переваги у порівнянні з колишніми рабами поміщиків. При цьому кількість дітей колишніх кріпаків не перевищує 25%. Подібні тенденції, на переконання опозиціонера, були неприпустимим явищем для нової, демократичної доби в історії Російської імперії. Відтак, діяч наполягав на тому, що земські інституції повинні робити усе можливе, аби забезпечити освіту саме найбіднішого стану провінційного соціуму – нащадків поміщицьких селян, майбутніх земських виборців (Волк-Карачевский, 1888: 140-145).

Зауважимо, що й у майбутньому Н. Волк-Карачевський звертав увагу на питання народної освіти. Як обраний член училищної ради Борзнянського повіту від земських інститутів, займався статистичним дослідженням функціонування земських шкіл регіону (Волк-Карачевский, 1901). Висловлювався діяч і з приводу життєдіяльності земської системи медичної допомоги населенню, ратуючи за системне розширення мережі дільничних закладів, штату земських службовців - медичних працівників та збільшення фінансування системи з бюджету Борзнянського повітового земства (Волк-Карачевский, 1890).

Ключовим питанням праць Н. Волк-Карачевського була проблема розвитку сільського господарства (Волк-Карачевский, 1891). Наприклад, у черговому зі своїх «Писем из деревни», він звернув увагу громадськості на пекуче питання забезпечення населення стратегічними запасами продовольства. Справа у тому, що наприкінці 80 – на початку 90 років XIX ст. Російська імперія пережила кілька хвиль катастрофічного неврожаю зернових і пов'язаних з цим проявів голоду у землеробських провінціях держави. Верховна влада та консервативна правляча бюрократія не посоромились у запалі політичних диспутів звинуватити у цьому ліберальну опозицію країни, за вимогами якої резерви хліба були конвертовані у грошовий еквівалент, а статистичні дослідження буцімто обминули увагою це питання. Нахабні та необгрунтовані докори центральної влади викликали справедливе обурення члена опозиційної аристократичної фронди краю. Аналізуючи ситуацію, Н. Волк-Карачевський зазначив, що головною помилкою ліберальних земців північної України у сфері продовольчого питання був той факт, що ліберали пішли на свідомий ризик і залишили частину продовольчого капіталу Борзнянського повіту у фінансових установах волосних правлінь, зокрема профільних касах та своєчасно не надіслали вимогу про перерахунок коштів до банківських інститутів Північного Лівобережжя на депозитні рахунки під вигідний комерційний відсоток, який гарантував стабільний прибуток. Довіра волосним урядникам у провінції у черговий раз закінчилась глибоким розчаруванням – абсолютна більшість фінансового ресурсу була розкрадена корупційними ділками, а формально винними опинились земські ліберали.

Провінційні посадовці віддали продовольчий капітал під високі 12% річних у заставу місцевим комерсантам та ще й під офіційні гарантії волосного правління. Катастрофічна неосвіченість більшості селянства у такій ситуації зіграла фатальну роль – колишніх кріпаків по суті у черговий раз обікрали та залишили напризволяще в умовах

загибелі від голоду. У результаті проведених Олександром III Контрреформ, влада у регіонах та провінції перейшла до відвертих реакціонерів, для яких корупційні дії стали просто нормою життя. За таких обставин гостра нестача стратегічних продовольчих резервів стала логічним фіналом прорахунків. Н. Волк-Карачевський відзначив, що у нових реаліях державного життя та повної політичної реставрації ліберальні земці не могли узяти на себе відповідальність за такий стан справ, адже втратили будь-який вплив на місцеві адміністрації, а саме у волості формувалися запаси продовольства.

Никодим Никодимович сенсаційно для того часу заявив, що влада неспроможна буде вирішити продовольчу проблему, якщо тільки Малоросія як Богом благословенна країна(!!!) знову не стане вільною житницею Російської імперії, яка з давніх давен годує усе населення держави. Крім вказаної фундаментальної умови, імперія потребує розвитку аграрної науки та інтенсивного сільськогосподарського виробництва. Прогресивний аристократ констатував, що бувші рабовласники – консервативний нобілітет, не будуть мати жодного бажання йти шляхом розвинених країн Заходу, а оберуть паліативний, «пруський варіант» розвитку аграрної економіки і цілком будуть задоволені широкомасштабними виплатами орендних трансакцій, ставши, по факту, банальними провінційними «рантьє» за французьким зразком.

Н. Волк-Карачевський наголошував, що терміново потрібно займатися зрошенням земельного фонду Північного Лівобережжя. Посіви, особливо зернових культур, необхідно локалізувати поблизу лісових насаджень, захистити їх від шкідників і зайвої вологи плантаціями лози та верби, які абсорбують зайве і залишать землі тільки корисне. Никодим Никодимович заявив, що земські інституції зобов'язані почати роботу щодо якісного покращення економічного становища основи держави – селянського стану. Поява посад земських агрономів, започаткування традиції з'їздів сільських господарів, заснування сільськогосподарських бюро при повітових та губернських земських управах є перспективними ініціативами земських лібералів, які однозначно заслуговують підтримки і дають надію на майбутнє (Волк-Карачевский, 1892а).

Писав Н.Волк-Карачевський і про важливість боротьби сільських господарів з різноманітними шкідниками, зокрема небезпечними комахами. Земський ліберал заявив, що масове вирубування лісового фонду поступово перетворює Полісся в «азіатську пустелю», де домінують піщані ґрунти, які провокують появу нашестя сарани. Автор наполягав на тому, що боротьбою зі шкідниками повинні зайнятися земські зібрання, адже селянство неспроможне самотужки вирішити цю проблему. Повітові та губернська земські управи, прошарок найманих земських службовців, за дорученням зібрань, повинні допомогти селянам в ідентифікації шкідників та розробці методології боротьби з ними, оскільки ні органи селянського самоврядування, ні волосні правління, ні представники релігійних осередків жодним чином не здатні вирішити цю проблематику: різного роду церковні акції та громадські збори не досягають мети, бо ані духовенство, ані провінційні дрібні бюрократи взагалі не бажають завантажувати себе подібними питаннями і брати на себе відповідальність за їх вирішення. Член опозиційної аристократичної фронди особливо наголошував на тому, що згадані репрезентанти провінційної світської та клерикальної влади, у силу відсутності бажання мати «зайвий клопіт», зовсім не інформували місцеве населення про появу суспільно небезпечних ексцесів – епідемій, специфічних хвороб, нашестя шкідників. Перемагав класичний принцип чиновника: «немає проблеми – нема зайвої роботи». Навіть якщо місцева влада вдавалася до заходів, щоб розв'язати проблеми, селянство дуже скептично ставилось до цього – рефлексі станового суспільства Російської імперії нікуди не поділись, особливо на рівні взаємовідносин однієї парафії Російської Православної Церкви.

Оптимальним виходом зі становища, що склалося, Никодим Никодимович вважав широкомасштабне розширення «армії» професійних найманих земських службовців, наприклад запровадження профільних спеціалізованих посад земських агрономів та аграрних техніків, компетенція яких буде починатися з функцій сільськогосподарського нагляду, як агентів повітових та губернських управ. Вказані посадовці будуть зобов'язані здійснювати спостереження за станом земельного фонду краю, інформувати та надавати всебічні консультації селянству з проблем ведення прогресивного господарювання, у міжсезонні періоди аграрного виробництва забезпечувати земельний фонд регіону виконанням комплексу профілактичних технічних процедур, спрямованих на відновлення родючості, появи якісних пасовищ для скотарського парку.

Н. Волк-Карачевський особливо вказав на те, що абсолютна більшість селянства прислухається до рекомендацій та порад саме земських службовців, оскільки вони не належать до більшості панівної, консервативно-аристократичної корпорації держави. Селяни сплачують податки задля існування і життєдіяльності органів земського самоврядування, а тому вони для них ближче, ніж колишні господарі-рабовласники. Для більшої частини селянської верстви, в їх очах – земські службовці такі ж самі наймані працівники, як і вони, наймані селяни у колишніх поміщиків. На глибоке переконання представника земської ліберальної партії, саме цією світоглядною метаморфозою неодмінно зобов'язані скористатись члени опозиційної фронди та представники прогресивної громадськості: у найближчому майбутньому, як він вважав, тандем селянства та демократичного дворянства призведе до формування дуже перспективного політичного союзу, який буде здатен реально опонувати відсталому, реакційному режиму російського абсолютизму (Волк-Карачевський, 1892b).

Окрему увагу Н. Волк-Карачевський звернув на дослідження передумов неврожаю 1891 р. у Російській імперії та поширення голоду серед селянства. Опозиціонер, посилаючись на заклик монархії Романових щодо вивчення причин аграрної катастрофи та експертні висновки Вільного імператорського економічного товариства, сформулював власні, суб'єктивні резюме.

Никодим Никодимович заявив, що потрібно чітко на законодавчому рівні визначити терміни сплати податків колишніми кріпосними селянами, оскільки цінова кон'юнктура на аграрну продукцію протягом календарного року зазнає суттєвих змін. Необхідно затвердити регламенти торгівельної діяльності на території північної України: визначити методологію та форми фінансових розрахунків, розробити порядок стягнення податків, зборів, мита та особливо формування продовольчих резервів. Це завдання повинні виконати повітові земські установи, адже вони найкраще знають місцеві умови і населення. Довіряти цю справу волосним правлінням і старшинам немає жодного сенсу: ці провінційні чиновники за наказами земських начальників грабують селянство під виглядом стягнення податків навіть там, де взагалі не було продовольчих запасів. Реквізований хліб реалізують шляхом торгівельних корупційних оборудок. Н. Волк-Карачевський зауважив, що без прийняття загальноімперського закону про продовольчу справу ситуація на краше не зміниться.

Відомий ліберал зазначив, що органам земського самоврядування потрібно контролювати якість сільськогосподарської техніки у регіоні, всебічно допомагати селянству шляхом закупівлі прогресивних, сучасних одиниць знарядь виробництва, переважно європейського виробництва, звісно уникаючи зловживань з торгівельними націнками при неякісній продукції. Проблеми з якістю посівного матеріалу можна вирішити на з'їздах сільських господарів, оскільки як землевласники так і землероби однаково зацікавлені у передових результатах своєї діяльності, спільній взаємовигідній співпраці.

Оскільки головною причиною голоду 1891р. було визнано критичну посуху, яка панувала в усіх землеробських регіонах Російської імперії, Н. Волк-Карачевський зазначив, що фронтальне зрошення земельного фонду держави може стати порятунком аграрного сегменту економіки. У якості тимчасового заходу можуть підійти ранні посіви озимих культур, адже чорнозем найбільше страждає від нестачі вологи і відтак його економічна цінність втрачається (Волк-Карачевський, 1894).

Як відомо, брат Н. Волк-Карачевського – Григорій Никодимович публікувався значно рідше. Тим не менше невелика низка його робіт заслуговують уваги. Зокрема, Г. Волк-Карачевський власною публіцистикою привернув увагу громадськості до проблем розвитку сільськогосподарської промисловості. Ліберал констатував, що успіх будь-якої справи залежить від рівня розвитку культури та освіти більшості соціуму держави. На жаль, у Російській імперії більшість населення – селянство, дуже відстало у своєму розвитку у порівнянні зі своїми колегами з країн цивілізованого Заходу. Відтак, тільки реформи та модернізація випереджаючого характеру врятує самодержавство Романових, особливо у галузі промисловості.

Григорій Никодимович сміливо наводив приклад Західної Європи, зокрема Франції, де була побудована цілісна система аграрної освіти, починаючи з мережі початкових закладів, спеціалізованих одиниць вищої освіти і завершуючи низкою профільних наукових інститутів, у яких не тільки вивчався найкращий світовий досвід сільськогосподарського виробництва та формувалася система рекомендацій для власних аграріїв, а й проходили апробацію новітні прогресивні одиниці аграрної техніки та процеси навчання місцевих виробників.

Російській імперії в особі Міністерства землеробства повинна запозичити цей передовий досвід, вивчити та творчо застосувати його, звичайно, з урахуванням регіональних і місцевих особливостей країни. Григорій Никодимович наполягав, що наукові інституції Російської імперії повинні організувати за допомогою органів земського самоврядування ряд спеціалізованих з'їздів аграріїв, де робочою повинна бути мова, яка є панівною у конкретному регіоні (Волк-Карачевський, 1903).

Резюмуючи викладене зазначимо, що виявлений нами комплекс праць братів Н. та Г. Волк-Карачевських є унікальним першоджерелом з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України 1860-1880 рр. Публічний епістолярій членів опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя був присвячений доволі широкому колу проблем життєдіяльності соціуму регіону.

Головними питаннями робіт Н. Волк-Карачевського стали розвиток народної освіти і поступ сільського господарства. Никодим Никодимович наполягав на першочерговій безоплатній освіті найбільшій верстві населення - селянства, особливо колишніх кріпаків. У галузі аграрного виробництва відомий ліберал відстоював імперативи термінового зрошення земельного фонду Російської імперії, формування цілеспрямованої стратегії земських інститутів щодо покращення економічного становища селянства, впровадження посад земських агрономів і техніків з відповідним службовим статусом і фінансовим утриманням, стратегічний орієнтир на перспективу союзу селянства, ліберального дворянства та демократичної інтелігенції у боротьбі проти режиму російського абсолютизму.

Дослідивши передумови та причини голоду 1891р., Н. Волк-Карачевський вказав на шляхи подолання його наслідків та неможливості повторення трагедії у майбутньому: акцентував увагу на потребі законодавчого впорядкування стягнення податків з селянства, всебічної регламентації торгівельної діяльності, запобіганні корупції при закупівлі модерної техніки, інтенсифікації аграрного сектору економіки.

Малочисельні публікації Г. Волк-Карачевського були присвячені маловідомим на той час проблемам розвитку сільськогосподарської промисловості. Опозиціонер наполягав на необхідності запозичення прогресивного досвіду країн Західної Європи, наприклад Франції, де була побудована потужна система аграрної освіти: від початкових та вищих закладів освіти до профільних наукових установ.

Окремо потрібно відзначити прояв національного ферменту у публіцистиці авторів. Артикульовані натяки на історію державності так званої Малоросії – імперської назви частини українських етнічних земель; їх минулу господарську та виробничу славу; обережні, але прозорі побажання щодо використання панівної мови на території північної України, яскраво свідчать про те, що етнічний компонент займав не останнє місце у програматиці досліджуваної течії визвольного руху у Російській імперії другої половини XIX ст.

У цілому можемо констатувати, що виявлені праці братів Н. і Г. Волк-Карачевських виразно відображають соціальну програму земської ліберальної партії Північного Лівобережжя та ілюструють політико-ідеологічні імперативи опозиційної аристократичної фронди краю.

Література:

- Волк-Карачевский, 1888 – *Волк-Карачевский Н.* Отзывы о земских школах Борзенского уезда // Земский сборник Черниговской губернии. Чернигов: Земская типография. №9-10. С. 131-145.
- Волк-Карачевский, 1890 – *Волк-Карачевский Н.* Корреспонденция «Земского врача» из Борзенского уезда // Черниговские губернские ведомости. №83. 21 октября. Часть неофициальная. С. 3.
- Волк-Карачевский, 1891 – *Волк-Карачевский Н.* Борзенский уезд Черниговской губернии. Корреспонденция «Земледелия» // Черниговские губернские ведомости. №97. 8 декабря. Часть неофициальная. С. 3.
- Волк-Карачевский, 1892а – *Волк-Карачевский Н.* Письма из деревни // Земский сборник Черниговской губернии. Чернигов: Земская типография. №6-7. С. 59-89.
- Волк-Карачевский, 1892б – *Волк-Карачевский Н.* Письма из деревни // Земский сборник Черниговской губернии. Чернигов: Земская типография. №12. С. 75-91.
- Волк-Карачевский, 1894 – *Волк-Карачевский Н.* Письма из деревни // Земский сборник Черниговской губернии. Чернигов: Земская типография. №2-3. С. 81-82.
- Волк-Карачевский, 1901 – *Волк-Карачевский Н.* Сведения о шести земских школах Борзенского уезда от члена училищного совета (по выбору от земства) // Журналы Борзенского уездного земского собрания очередной сессии 1901 года. Чернигов: Земская типография. С. 165-170.
- Волк-Карачевский, 1903 – *Волк-Карачевский Г.* По поводу мер к поднятию и развитию сельскохозяйственной промышленности // Земский сборник Черниговской губернии. Чернигов: Земская типография. № 6. С. 77-83.
- Жиленкова, 2000 – *Жиленкова І.* Ліберально-демократичний рух в Україні (друга половина XIX – початок XX століття): автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2000. 16 с.
- Котельницький, 2019 – *Котельницький Н.* «Письма из деревни» Н.Н. Волк-Карачевського як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80рр. XIX ст.) // Історія науки та біографістика. №2. С. 350-384.
- Котельницький, 2019 – *Котельницький Н.* Публіцистика братів Н.Н. та Г.Н. Волк-Карачевських як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80 рр. XIX ст.) // SCRIPTORIUM NOSTRUM. №1. С. 125-142.
- Мойсієнко, 1999 – *Мойсієнко В.* Ліберально-демократичний рух в Україні (середина 60-80 рр. XIX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 1999. 19 с.
- Рахно, 2017 – *Рахно О.* Земська діяльність Г.Н. Вовка-Карачевського // Сіверщина в історії України. Випуск 10. С. 275-278.
- Рахно, 2018 – *Рахно О.* Земська діяльність Н.Н. Вовка-Карачевського // Шрагівські читання. Випуск 4. С. 123-136.
- Редькіна, 2002 – *Редькіна О.* Земства Лівобережної і Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху у другій половині XIX – початку XX століття: автореф. дис... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002. 18 с.

References:

- Volk-Karachevskij, 1888 – *Volk-Karachevskij N.* Otzyvy o zemskih shkolah Borzenskogo uyezda [Reviews of zemsky schools of Borzensky uyezd] // Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. Chernigov: Zemskaja tipografija. №9-10. S. 131-145. [in Russian]

Volk-Karachevskij, 1890 – *Volk-Karachevskij N.* Korrespondencija «Zemskogo vracha» iz Borzenskogo uezda [Correspondence of “Zemskogo vrach” from Borzenskogo uyezd] // Chernigovskie gubernskie vedomosti. №83. 21 oktjabrja. Chast’ neoficial’naja. S. 3. [in Russian]

Volk-Karachevskij, 1891 – *Volk-Karachevskij N.* Borzenskij uezd Chernigovskoj gubernii. Korrespondencija «Zemledelija» [Borzensky district of Chernihiv province. Correspondence “Agriculture”] // Chernigovskie gubernskie vedomosti. №97. 8 dekabrja. Chast’ neoficial’naja. S. 3. [in Russian]

Volk-Karachevskij, 1892a – *Volk-Karachevskij N.* Pis’ma iz derevni [Letters from the village] // Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. Chernigov: Zemskaja tipografija. №6-7. S. 59-89. [in Russian]

Volk-Karachevskij, 1892b – *Volk-Karachevskij N.* Pis’ma iz derevni [Letters from the village] // Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. Chernigov: Zemskaja tipografija. №12. S. 75-91. [in Russian]

Volk-Karachevskij, 1894 – *Volk-Karachevskij N.* Pis’ma iz derevni [Letters from the village] // Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. Chernigov: Zemskaja tipografija. №2-3. S. 81-82. [in Russian]

Volk-Karachevskij, 1901 – *Volk-Karachevskij N.* Svedenija o shesti zemskih shkolah Borzenskogo uezda ot chlena uchilishhnogo soveta (po vyboru ot zemstva) [Information on six zemstvo schools of Borzen district from a member of the school council (elected by the zemstvo)] // Zhurnaly Borzenskogo uezdnogo zemskogo sobranija ocherednoj sessii 1901 goda. Chernigov: Zemskaja tipografija. S. 165-170. [in Russian]

Volk-Karachevskij, 1903 – *Volk-Karachevskij G.* Po povodu mer k podnjatiju i razvitiju sel’skhozjajstvennoj promyshlennosti [About measures to raise and develop the agricultural industry] // Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. Chernigov: Zemskaja tipografija. №6. S. 77-83. [in Russian]

Zhilenkova, 2000 – *Zhilenkova I.* Liberal’no-demokraticnij ruh v Ukraïni (druga polovina XIX – pochatok XX stolittja) [Liberal-democratic movement in Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]: avtoref. dis... kand. ist. nauk. Kyiv, 2000. 16 s. [in Ukrainian]

Kotel’nic’kij, 2019 – *Kotel’nic’kij N.* «Pis’ma iz derevni» N.N. Volk-Karachevs’kogo jak dzherelo z istorii zems’kogo liberal’nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi Ukrayini (60-80rr. XIX st.) [“Letters from the village” N.N. Volk - Karachevsky as a source from the history of the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine (60-80s of the 19th century)] // Istorija nauki ta biografistika. №2. S. 350-384. [in Ukrainian]

Kotel’nic’kij, 2019 – *Kotel’nic’kij N.* Publicistika bratuv N.N. ta G.N. Volk-Karachevs’kih jak dzherelo z istorii zems’kogo liberal’nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi Ukrayini (60-80 rr. XIX st.) [Journalism of the brothers N.N. and G.N. Volk-Karachevsky as a source from the history of the Zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine (60-80s of the 19th century)] // SCRIPTORIUM NOSTRUM. №1. S. 125-142. [in Ukrainian]

Mojsienko, 1999 – *Mojsienko V.* Liberal’no-demokraticnij ruh v Ukrayini (seredina 60-80 rr. XIX st.) [Liberal-democratic movement in Ukraine (mid-60s-80s of the 19th century)]: avtoref. dis... kand. ist. nauk. Kyiv, 1999. 19 s. [in Ukrainian]

Rahno, 2017 – *Rahno O.* Zems’ka dijal’nist’ G.N. Vovka-Karachevs’kogo [Zemsky activity of G.N. Vovk-Karachevsky] // Siversshhina v istorii Ukrayini. Vypusk 10. S. 275-278. [in Ukrainian]

Rahno, 2018 – *Rahno O.* Zems’ka dijal’nist’ N.N. Vovka-Karachevs’kogo [Zemsky activity of N.N. Vovk-Karachevsky] // Shragivs’ki chitannja. Vypusk 4. S. 123-136. [in Ukrainian]

Red’kina, 2002 – *Red’kina O.* Zemstva Livoberezhnoi i Pivdennoi Ukrayini jak organi misceвого samovrjaduvannja ta osередki liberal’nogo ruhu u drugij polovini XIX – pochatku XX stolittja [Zemstvos of the Left Bank and Southern Ukraine as bodies of local self-government and centers of the liberal movement in the second half of the 19th – beginning of the 20th century]: avtoref. dis... kand. ist. nauk. Zaporizhzhja, 2002. 18 s. [in Ukrainian]